

Gróh Gáspár

Tűnődések Pethő Bertalan Németh László ügyében című írása kapcsán

Előre kell bocsátanom: némi szakmai irigységgel olvastam Pethő Bertalan kiváló, alapos tárgyismerettel, széles körű háttértudással írt esszé tanulmányát. Hozzászólásomat ezért csak némi fenntartással lehet opponensi véleménynek tekinteni. Hasonlóan éreztem Füzi László ugyancsak kitűnő szövegével találkoztam is. Ő azzal kezdte, hogy előrebocsátotta: egyetért a (meg)vitatandó írással. Ehhez az állásponthoz jó szívvel csatlakozom: amit más-ként látok, mint Pethő Bertalan, az nem annyira vita, mint pusztán különbözőség. Egyúttal örömmel gondolok arra, hogy a rossz szándéknak és indulatnak is lehet jótékony hatása, ahogy a fertőzések erősítik az immunrendszert. Így válhatta ki 1986-ban Ungvári Tamás kurzuscikke Pethő Bertalan kitűnő írását.

Ennyi idő elteltével fölmerülhet, hogy van-e értelme elővenni egy akkor nyilvánosságot nem kapott vitacikket? Nos, feltétlenül, mert nem vitacikk, hanem önmagában értékes, fontos elképzelések hordozója. Ugyanazt gondolhatjuk tehát róla, mint minden fontos műről, ideértve magát az írás tárgyát jelentő Németh László-i életművet is. Aktuális, mert mondjuk, ahogyan a *Gilgamestől* a *Hamleten* és Móricz *Erdélyén* át a *Budáig* és a *Hollóidőig* (és azután is) minden olyan mű folyamatosan aktuális, amelyik születése idején az volt. Németh László művei mindig koruk legégetőbb problémáinak sűrűjébe vágtak, ezért aktuálisak ma is, akkor is azok lennének, ha az egykori kérdések megoldódtak volna. Hogy Pethő Bertalan szóban forgó cikke mennyire aktuális volt 1986-ban, azt az is mutatja, hogy nem jelenhetett meg – miért ne lenne tehát aktuális 2011-ben vagy 2026-ban?

Nem találván igazán opponálható téziseket Pethő Bertalan írásában, az általa felvetett kérdésekre, az azok nyomán bennem felmerült gondolatokra figyelve fogalmazom meg a magam elképzeléseit. Igazán hálás tehát Pethő Bertalannak vagyok, mert az ő tanulmánya nélkül nem került volna sor arra, hogy megkíséreljem végiggondolni azokat a kiforratlan elképzeléseket, amelyek Németh Lászlóval kapcsolatosan időről időre foglalkoztattak.

Előljáróban meg kell ismételnem: semmi jelentősége nincs annak, hogy a tanulmányról születésének negyedszázadik évfordulóján beszélgetünk. Az egy másik ülés témája lehetne, hogy a nyolcvanas évek oly jellegzetes álvitáinak funkciója, tartalma mi volt... Ehhez csak annyit tudnék hozzátenni, hogy annak idején magam is belekezdtem hozzászólásom megfogalmazásába, de sosem fejeztem be, mert eleve fölöslegesnek tartottam, hogy a biztos visszautasítás tudatában beküldjem valamely szerkesztőségnek. Ömlesztett feljegyzéseim között valahol tán most is megvannak darabkái. Csak egyetlen okból idézem föl emlékét: készítése során már akkor rá kellett jönnöm (nem először), hogy a Németh-mű olyan univerzum, amelyről végtelenül sokat lehet elmélkedni, de titkait sohasem fogjuk egészen megfejteni. Olyan, mint az az évezredekben egyszer is alig születő remek könyv,

amelyről Arany János ír keveset emlegetett, *A jó öreg úrról* című versében: „Az együgyű is érti részben, / De a tanult sem teljesen.”

Mindenesetre a részértés kockázata és a teljes értés lehetetlensége arra kényszeríti a kíváncsi Németh László-olvasót (ilyesfélének tartom magamat is), hogy magával hordja ennek az életműnek sugallatait, igyekezzék feladatának tekinteni, hogy az érteni vélt részek jegyében keresse a kimeríthetetlen jelentéstartalékok titkát. Ebben az összefüggésben óhatatlanul is boldog áldozata lesz Németh László (több bírálója által kedvtelve kárhoztatott) írói gyakorlatának, amelyről Pethő Bertalan elismerően emlékezik meg, hogy a feloldhatatlan bölcséleti kérdésekre képekben ad választ – és egyúttal gyógyírt. Ennek folytán maga is jelképpé válik az utókor szemében, és életműve egészét is lehet úgy elemezni, mint egyetlen, gigantikus metaforát. Ennek hatása alatt nem vállalkoztam soha arra, hogy belevágjak olyan tanulmány megírásába, amely a Németh-univerzum dús vegetációját kívánja valamiféle rendszerbe foglalni. Németh Lászlót a rendszerek ugyan mindig vonzották, de ihlete mégsem rendszeralkotásra hívta, művének ihletét a kor alakulása szorította kényszerű rendbe, de belső törvényei ezt nehezen viselték. Ezért nincs könnyű dolga annak, aki legfontosabb tételei közt próbál navigálni, és meg akarja keresni az azokba és azok közé rejtett iránymutatást. Úgy vagyunk ezzel, ahogy az utókor Nostradamus jóslataival, amely csalhatatlanul megtalálja a bekövetkezendő eseményekre való figyelmeztetéseket – azután, hogy bekövetkeztek...

Pethő Bertalan írásának főbb tézisei közül csak néhányal kapcsolatosan szeretnék megjegyzéseket tenni, ezek azonban nem kritikai jellegűek, esetenként csak arra szorítkoznék, hogy külön is fölhívjam rájuk olvasótársaim figyelmét.

Messzemenően egyetértek azzal, amit előljáróban az író módszeréről ír. Azzal, ahogyan a regényíró elvét, miszerint megírandó műve hőseit a feje búbjától a lábujja hegyéig éreznie kell, érvényesnek tartja gondolkodói és esszéírói munkájára is. Ez teszi olvasója számára is élményszerűvé, hitelessé – másrészt tudnunk kell: ez igazából a *művész* módszere, amelyben egy gondolat érvényességéhez a személyesség és a személyiség aranyfedezete is hozzájárul. Ennek a módszernek következménye, hogy a mű másként hat azokra, akik ezen az aurán belülről értelmezik, mint azokra, akik kívül állnak rajta. Ez a képlet messzemenően jellemzi a Németh László-vitákat, -pöröket. Úgy gondolom azonban, hogy ha valaki bármely életmű, vagy akár jelenség értelmezésére, elemzésére vállalkozik, belül kell kerülnie annak határain; saját koordináta-rendszerén, paradigmáján belül kell azt vizsgálnia. Ez nem az esetleges kritikus álláspont, külső megítélés feladását jelenti, hanem azt, hogy a vizsgálódás tárgya igazából csak így ismerhető meg. Ez a műbe hatolás sajnálatos módon sokszor elmaradt, így Németh László sem kapta meg a vele-művével vitázóktól a szükséges figyelmet. Ez a méltatlanság a vonzáskörön belüli kritikus híveit nem kritikára, hanem a méltatlan támadásokkal szembeni védelemre készítette. (Ha ennyiből nem érthető, mire gondolok, akkor hadd utaljak arra, hogy nemcsak Németh László járt így, hanem nagyon sokan mások is, a leglátványosabban talán Szabó Dezső, aki bizonynal rá is szolgált erre. De hasonlóan járt Bartók és Csontváry és sokan mások. A magyar szellemi élet átideologizáltsága máig magában hordozza a szektaképződésre való hajlamot.)

Pethő Bertalan az intuícóra alapozott módszerességet tartja Németh László egyik jellemző vonásának – amiben ugyan feltétlen igaza van, de ez nem csupán őt jellemzi, mondhatni a műalkotás és sok más alkotó munka természetes jellemzője. Vörösmarty így írt: „*rakjuk le, hangyaszorgalommal, / Amit agyunk az ihlett órában teremt*”, Csontváry azt vallotta, hogy „*ihlettség s akaraterő a szárnyaim*”. Lényegében arról van tehát szó, hogy ő gondolkodóként is a művészi alkotás alapvető módszerét követi, nem utolsósorban a romantika hatására, amit Szabó Dezső különös erővel közvetített Németh László felé

(is). Így minden alkotásában fontos szerepe van a gondolkodása tárgyáról alkotott vízió egységének: fontosabb, mint az azt részekre bontó analízisnek, és az erre épülő rendszeralkotásnak. Ezért látja meg Németh László még Kant művében is a lírát, és ezért támadják olyanok, akik iskolás rendszerekbe kívánják beleerőszakolni. Nemcsak 1986-ban volt ez így, hanem előtte és utána is.

Pethő Bertalan Németh Szabó Dezső melletti másik nagy ihletőjét, Adyt idézve utal a Kocsiút az éjszakában híres tételére: „minden Egész eltörött”, de nem viszi tovább az idézetet: „minden láng csak részekben lobban”. Ez a tétel a Némethnél is fiatalabb József Attilánál így folytatódik. „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.” A 20. század alapélménye ez – még nem fogadva el ténynek a ma már megváltoztathatatlan látszó szétesést. Németh nem fogadja el a világ abszurditását, amelyben kész tény a széthullottság állapota, benne él a reménység, amelynek jegyében feladatának tekinti az 'Egész' újrateremtését. Ebben rejlik Németh üdvösségvágya.

Pethő nagyon pontosan látja, hogy Németh írásaiban egymást váltogatva sorakoznak a gondolatok és a képek, „a megpróbáltatottság bizonylatai és az érzékileg megcsillanó vigasz”, és hogy „bármennyire logikus és körültekintő, sokkal inkább a képeiben ad menedéket, mintsem következtetéseiben megoldást vagy útmutatást”. Így van! Ez is az egyik vádpont, amely a művész-gondolkodó elítélésre adhat alkalmat az „aurán” kívül maradtaknak. De az ő mentségükre szolgáljon, hogy az általuk nem vállalt úton Németh László, a művész és gondolkodó némiképp ellentmondásos szerepeit egy még több empátiát és alázatot követelő szerep felé viszi: a szakralitás, a szentség felé, amely változó formában minden regényében megjelenik. Ezzel küzd Boda Zoltántól Kárász Nellin át Égető Eszterig és Kertész Ágnesig majd minden hőse, Széchenyi, Galilei, VII. Gergely és a többiek. És ezért találja meg a maga vallásának legigazibb hősét Gandhiban.

Mindez együtt azt mutatja, hogy nem hajlandó elfogadni a saját racionalitásának, következetes logikájának eredményeként kínálkozó végkövetkeztetést a remény indokolatlanságáról. Ugyanazt teszi hát, amit Vörösmarty és Madách: a meg nem cáfolt reménytelenséggel szemben nem hamisítja meg logikáját a remény hirdetése érdekében. Nem a reményt, hanem az üdvösséget állítja szembe a reménytelenséggel, abban találja meg a cáfolhatatlanul széttört Egész alternatíváját. Hisz abban, hogy a részekben lobbanó láng összegyűjthető egyetlen napban. Ilyesmit érzett a Németh számára oly fontos Huizinga is: „a kultúrának metafizikai irányúnak kell lennie, vagy pedig nem lesz” (A holnap árnyékában, Bp. 1996, Windsor Kiadó, 39. l.).

A központi kérdés alighanem az, ami Németh László emberképe kapcsán fogalmazódik meg. Ebbe a témába minden belefér, a világváltozás, magyarságkép, Európa-kép, szocializmus kép – különösen az, amit Németh László a minőségről ír. Ez a szó az életmű egyik gyűjtőpontja, amit az is bizonyít, hogy a legtöbb esetben behelyettesíthető a teljesség szóval. (Ahogyan például Weöres Sándor, és olykor Hamvas Béla tette – a maguk végső eszményeivel kapcsolatosan.) A minőség (vagy teljesség) igénye az, amihez képest a már akkor is szinte enciklopédikus műveltségű, de legalábbis kitekintésű író műzsjának a szorongó tájékozatlanságot tartja. Valójában azonban tájékozottsága miatt kezd szorongani.

E teljességigény és a magyar glóbuszon túli kíváncsiság, olvasottság okán nem a *kismagyar* nézőpont helyi válságtudata kínozza, hanem az európai civilizáció krízise. A magyar élet antinómiáira úgy kell választ adni, hogy az a világválság megoldása is legyen. Az ő válasza a minőségszocializmus. Praktikusán: fából vaskarika, de a vasalt kocsikerék két évezredes diadalútja azt bizonyítja, hogy ilyesmi igenis lehetséges. 1956 alkalmából írt összefoglalásában, de az *Emelkedő nemzetben* is szót ejt arról, hogy ha Magyarországot Jaltában nem dobja el a Nyugat, akkor esélye lehetett volna arra, hogy ne csak a maga sorsát oldja meg, hanem a világ számára mutasson fel érvényes modellt.

Érdemes elgondolkodni azon is, hogy a minőségszocializmus kifejezés nem szokványos jelzős szerkezet, hanem két olyan entitás összekapcsolása, amely együtt fedi le az ember valóságának teljességét. A minőség a lét metafizikai szintje: a szellem, a szocializmus pedig a tárgyi-technikai világ: az anyag.

Mit tanultunk a katekizmusban, miből áll az ember? Testből és lélekből. Németh László kifejezésének sorrendje szerint: lélekből és testből – ezt is jelenti a minőségszocializmus, aminek annak ellenére nincs köze megszenvedett múltunk szocializmusfogalmához, hogy az író társadalmi értelemben kétségkívül szocialistának vallotta magát. A minap megjelent 56-os könyvecskéjében közölt írások tanúsága szerint a maga ideális szocializmusával nem látta mindenben szögesen ellentétesnek még a kommunisták szocializmusának az elveit sem, amelyek jegyében, csak úgy, melleleg, majdnem elpusztították.

De Németh szocializmusképe is külön téma, ahogy a szocializmus Németh-képe is. Ez kisebb részben üdvösségügy, inkább köztörténeti horror. Nem mondhatni, hogy Németh László maga nem járult hozzá tevőlegesen: mint minden igazi erkölcsi fenoménnek, csodálatos érzéke volt ahhoz, hogy parazsat gyűjtson a fejére.

Ennek egy olyan-amilyen, belső folyamatait tekintve kiteljesedőben lévő (fél)demokráciában (a két háború közti Magyarországon) még nem voltak tragikus következményei. De egy totális rendszerben már igen – így lett a második szárszói beszéd visszamenőleges hatállyal korszakhatár. Nemcsak az a tragédia, ha valakit elpusztítanak, hanem az is, ha életben hagyják ugyan, de nem engedik a maga törvényei szerint élni. Pethő Bertalan Németh László gondolkodásának, belső fejlődésének dinamikája megtörése okán választja el az életmű két korszakát. Alapvetően ebben is igaza van, de valójában fogalmunk sem lehet arról, miként alakult volna Németh László pályáiva a háború, a szovjet megszállás és a moszkovita szocializmus nélkül. Nyilvánvaló, hogy a második korszak szürkébb, visszafogottabb – ahogy az ország sorsa is az. De Németh László szellemi életútjának alakulását nem a lineáris haladás jellemezte, hanem inkább valamiféle ingamozgás: nem korszakai voltak, hanem periódusai. Ezt a modellt egyébként maga is leírja, részint Szabó Dezső művéhez való viszonyát elemezve, hogy egymást követték az elfogadás és az elutasítás periódusai, de egy ilyen oda-vissza mozgással látja leírhatónak Gide életművének alakulását is. (Ilyesmit ennyire világosan csak az lát, aki maga is megéli ezt a szakaszosságot.)

A történelem nemcsak az ország szuverenitását vette el, hanem polgáriait, gondolkodóit is. Ezzel megszüntette Németh gondolkodásának ezt a belső ingamozgását, egyúttal minden olyan lehetőséget elvett tervhalmazától, amely addig jellemezte, éltette. Németh László két korszaka alapvetően lehetőségeiben, recepciójában, külső helyzetének radikális megváltozásában különbözik. Belül inkább a folytonosságra figyelhetünk: milyen szívoosan ragaszkodik korábbi eszményeihez, milyen elkötelezetten próbálkozik azok képviselésével – akár az önáltatás árán is.

Vegyük hozzá: a fordulat idején negyvenes évei elején-közepén jár, szellemi értelemben, de biológiailag is még mindig nagyon fiatal. Mire újra szóhoz és valamiféle nyilvánossághoz jut, egészsége megroppan, a társadalom maga vesztette el a kezdeményezés esélyét, bármilyen mozgalom szervezése pártállami monopóliummá vált, a közösség-nemzeti gondolkodás esélye elszállt, a magyarság létezése hódoltsági letté alakult. Az író elvesztette esélyét arra, hogy nemzedéki törekvések részese legyen, mert nem voltak már sem nemzedéki, sem más (autonóm) törekvések. Elszálltak a harmincas évek (mind a század, mind az író harmincas évei) reménységei, a sorsváltoztatás hite. Ilyen törekvéseknek még az ábrándja is bűncselekménynek számított – és '56 után, amikor az író megszólalhatott, sőt, Kossuth-díjjal büntették, éppen arról nem beszélhetett, amiről a leginkább lett volna mondandója. Megmaradt azonban a visszahúzódó, a spirituális értékekre figyelő, időszódó mester pozíciója, amelyet még a hatalom is tolerált. Németh ekkor már, részben

Bibó hatására (ő a történész Szabó István követőjeként), határozottan elválasztotta az államot (a „rendszer”-t) és a nemzetet-népet egymástól, és abban bízott, hogy kereteitől, a hatalomtól függetlenül is végbemehet a társadalom mélyén sok olyan változás, amely a magyarságot, a magyar kultúrát, a magasabb emberi minőséget, moralitást éltetheti. Hasonló volt ehhez Illyés akkoriban híressé vált szélcsendelmélete, amely az elfogadott status quo biztosította élhető viszonyok közti gyarapodást, anyagi és szellemi értékek fölhalmozását lehetséges és ígéretes folyamatnak tartotta. A Németh lázas, sorsformáló lázakkal fűtött első korszakával szembeni második szakasz, a rezignált optimizmus, avagy optimista rezignáció meghatározta helyzetében, külső determinációk következményeként alakult ki, de beleillett az „ingamozgás”-sal leírható periódusok rendszerébe is. Ne szépítsük: az életmű második nagy korszakának teljesítménye nem éri, mert nem is érheti el az első alkotói periódus magaslatait. Elsősorban külső okokból, a már említett hódoltsági viszonyok kényszerűségei miatt. Ugyanúgy hiányzott ebből a szellem szabad vállalkozásának alapvető joga, mint a szellemi mozgásszabadság. Tragikusan hiányzott a közönség-teremtés esélye is, az, ami a Tanu-korszakot és az utána következő néhány évet olyan tüneményessé tette. De ha valami csoda folytán mindez rendelkezésére áll: akkor is hiányzott volna az európai szellem inspiráló ereje. Nem tudhatjuk azt se, mekkora fizikai energiatartalék maradt még az íróban, mert nem mérhette meg magát. Domokos Mátyás szerint a pártállam irodalmának története valójában a cenzúra története, s ez Németh Lászlóra is igaz. Csak azt volt értelme megírnia, amiről remélhette, hogy a közönség elé jutva lesz, aki megérti – de azt meg is írta. Hogy ez kevesebb, és bizonyítást igénylő, mint amit lángesze adhatott volna? Igen. De a hódoltsági lét: lefokozott élet.

Többről, a feltételek súlyos romlásáról van itt szó, mint arról, hogy a pályakép belső ritmusváltásainak logikája szerint az életműben amúgy is egy visszafogottabb periódus következett volna. Ez enyhítette a különbéke megkötésének kínját: a regényíró tanúsága szerint a nagy, megváltó szándékú nekirugaszkodásokkal szemben mindig megjelent a csendes, belső értékekre figyelő, a magánéletben feloldódó, és a szellem magáért valóságában békét találó élet ideája. Ez, a belső béke megteremtését kereső alkat nyilvánvalóan befolyásolta a második korszak visszahúzóódását. De ugyanez a logika súgja azt is, hogy más körülmények közt lett volna harmadik korszak, olyasféle, amilyenre az 56-os írásokból következtethetünk.